

УДК 343.122.

Півненко В.П.,

кандидат юридичних наук, професор
кафедри правосуддя юридичного
факультету Харківського національного
університету ім. В.Н. Каразіна,

Актуальні питання удосконалення процесуального статусу потерпілого на досудовому слідстві (за проектом КПК)

Українське суспільство знаходиться на стадії соціальної трансформації, яка суттєво змінила його структуру і ієрархію цінностей. Найвищою соціальною цінністю стала людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість і безпека. Права і свободи людини і громадянина та гарантії її захисту визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а також є головним її обов'язком (ст. 3 Конституції України).

Іншими стали злочинність і уявлення про неї, протистояння суспільства і злочинного світу. Не так як раніше, протидіють один одному злодія за кримінальним законом та працівники органів кримінальної юстиції за статусом. Злочинність набула загрозливих масштабів і перетворилася в національне лихо для України (1).

Час вимагає закладення нових підходів для боротьби із суспільно-небезпечними діяннями. Це справедливо пов'язується з пошуком сучасної стратегії наступу на злочинність з обов'язковим урахуванням суспільного настрою, державних можливостей, діючих демократичних інститутів та проголошених ідей (2).

На нашу думку, перегляд базових установок у боротьбі із злочинністю лежить у площині перегляду основних засад (принципів) кримінального судочинства, як основного державно-правового знаряддя цієї боротьби. В ейфорії судово-правової реформи законодавець надмірно перейнявся принципом презумпції невинуватості обвинуваченого (підсудного), всі свої піклувальні турботи спрямував на посилення захисту злодія, а жертву злочину з її поправними правами і інтересами залишив на задвірках юстиції.

За роки реформ законодавча і правозастосовна практика турботи про винуватого у вчиненні злочину значно зросла, а регламенти кримінального переслідування – пом'якшилися. В той же час потерпіла сторона залишається сама при своїх інтересах (3).

Однобічний підхід до процесуального становища обвинуваченого (підсудного) з постійним розширенням його прав і можливос-

тей для уникнення заслуженого покарання при збереженні вкрай занедбаного правового становища потерпілого згубно впливає на процес боротьби із злочинністю. Невдоволеність жертви злочину застарілими парадигмами та стратегічними установками у сфері боротьби із злочинністю змушує її все частіше звертатися за захистом своїх прав до послуг “тіньової юстиції” (4).

Ми вважаємо, що терпіння жертви злочину в демократичній державі не може бути безмежним. Небезпечність такого положення осіб, потерпілих від злочинів, ще не усвідомлена ні державою, ні законодавцем. Законслухняна, опорна для держави частина суспільства – потерпіла сторона, повинна користуватися пріоритетом у захисті своїх прав порівняно з законовідступником, який вчинив найтяжче порушення закону, тобто скоїв злочин. Разом з тим, законодавець навіть не ставить у ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України (далі КПК) перед державними органами, які ведуть кримінальний процес, залучають чи допускають до нього інших суб’єктів цієї діяльності, завдання щодо обов’язкового забезпечення ними прав та законних інтересів потерпілого від злочину, хоч в засобах масової інформації наводяться вражаючі статистичні данні про громадян, які постраждали від суспільно небезпечних діянь.

Так, за даними Головного слідчого управління МВС України щорічно понад 257 тисяч громадян постраждали від злочинів. Злочинними діями потерпілій стороні завдано збитків на суму понад 110 млн. гривень. За минулі роки накопичено 14 млн. нерозкритих злочинів та не розшукано близько 15 тисяч злочинців, що переходять від правоохоронних органів (5).

Мають бути зрівняні увага і добродійність (милість) влади до об’єкта кримінально-правового впливу (злодія) і до об’єкта кримінально-правової охорони (жертви злочину). Необхідна тверда і послідовна офіційна демонстрація державної влади щодо надання переваги законслухняному громадянину, який постраждав від злочину.

Викликає стурбованість і занепокоєння й недбале ставлення законодавця до наукових надбань з проблем захисту прав та інтересів потерпілого від злочину (7). В той же час все більше з’являється публікацій про “тяжке становище” обвинуваченого (підсудного), у зв’язку з цим законодавцем була внесена низка змін і доповнень до КПК, щодо забезпечення процесуальних гарантій підозрюваному, обвинуваченому, підсудному. Сучасне українське суспільство і його держава знаходяться на новому етапі розвитку. При вирішенні правових питань Україна повинна виходити лише із сучасних

реалій демократичної правової держави. Це – аксіома. Тема сталінських репресій має бути вилучена із законодавчої діяльності і стати надбанням лише науки про історію держави і права. Настав час покінчити практику, пов'язану з безмежним розширенням прав особи, яка вчинила злочин на шкоду інтересам жертви злочину і всього суспільства в цілому. Не може законовідступник мати більше прав ніж законслухняний громадянин України.

Більшість державних діячів, вчених-правознавців та практичних працівників правоохоронних органів України покладають великі надії на новий КПК, що знаходиться на розгляді Верховної Ради України. При цьому не усвідомлюється, що проблема не в досконалості чи недосконалості нового КПК, а в нестабільності усєї системи кримінального судочинства, невірно зорієнтованої на пріоритетність захисту прав обвинуваченого (підсудного), а не на пріоритетність захисту невід'ємних прав і законних інтересів жертви злочину і полегшення тим самим тяжкості наслідків, заподіяних суспільно небезпечним діянням. Формування в Україні громадянського суспільства неможливе без зміни стратегії боротьби із злочинністю шляхом надійного захисту прав та законних інтересів жертви злочину. Інакше кажучи, необхідно кардинально переглянути генеральні установки в кримінальній політиці, а не удосконалювати традиційні процесуальні методи і форми боротьби із злочинністю, які значною мірою вже себе вичерпали і не відповідають нинішньому стану злочинності, її новій структурі, зростаючій організованості, технічній озброєності, висококваліфікованому забезпеченню (8).

На нашу думку, кримінальна політика має змінюватися виключно на засадах ідеологічного і юридичного характеру, ґрунтуватися на нових засадах (принципах) і презумпціях кримінального судочинства, передусім тих, що стосуються підвищення правового статусу жертви злочину. Перш за все необхідно виходити з того, що положення ст. 3 Конституції України про пріоритетність утвердження і забезпечення прав та свобод людини відноситься передусім до законслухняної частини демократичного суспільства, на яку спирається держава. На злочинців же ці положення можна поширювати не в повному обсязі, а лише з урахуванням особливого процесуального стану обвинуваченого (підсудного), оскільки надання їм, наприклад, повної недоторканості, означатиме повну безкарність для злодія, що сприятиме ще більшому “розгулу” злочинності. Демократична Україна ніколи не зможе стати правовою державою, якщо й надалі буде займатися безпідставним розширенням прав особи, яка

вчинила злочин. Сьогодні доводиться констатувати, що у законовідступника, який утримується під вартою, прав вже набагато більше, ніж у законослухняного пересічного громадянина України (9).

Конституційному принципу презумпції невинуватості обвинуваченого (підсудного) необхідно протиставити дихотомічну протипагу – новий принцип презумпції правоти і пріоритетності прав потерпілого, який після ретельного опрацювання має бути закріплений в окремій статті Конституції та новому КПК України. Це нагальна вимога часу.

У частині правоти потерпілого нова презумпція означатиме, що поведінка жертви злочину до, під час і після вчинення суспільно небезпечного діяння офіційно і обов'язково вважається правомірною (законною). Всі сумніви та заперечення з цього приводу тлумачаться на користь потерпілого, а увесь тягар їх доказування (обґрунтування) лягає на того, хто ці сумніви і заперечення висуває. Потерпілий же свою правоту доказувати не зобов'язаний. Презумується не лише формальна законність і правильність його дій, а й їх тактична та інша доцільність, бездоганність юридично значущих мотивів, об'єктивність оцінювання усіх обставин вчиненого злочину (10).

В зв'язку з цим, необхідно надати потерпілому право відмовлятися від давання показань. Із статті 384 Кримінального кодексу України слід негайно вилучити ганебну норму про кримінальну відповідальність потерпілого за давання завідомо неправдивих показань. Чому цим правом користується злодій і воно відсутнє у жертви злочину? Якщо органи, що здійснюють провадження у кримінальній справі не можуть погрожувати обвинуваченому (підсудному), то чому вони можуть це робити стосовно більш добропорядного учасника судочинства – жертви злочину?

Загальновідомо, що злочинець завдав потерпілому фізичної, моральної чи матеріальної шкоди і, таким чином, залякав його. То чи правомірно й гуманно в демократичній державі попереджувати жертву злочину про кримінальну відповідальність за “неправдивий донос” з відібранням відповідної підписки (ч.2. ст. 95 КПК)? За своїм процесуальним положенням потерпілий, як і обвинувачений (підсудний), повинен мати право давати показання або ж відмовитися їх давати, відхиляти окремі запитання та заперечувати їх формулювання. Образливий же інститут “доносів”, що культивується тоталітарними режимами, взагалі не може застосовуватися до потерпілих і має бути вилучений із кримінального і кримінально-процесуального законодавства України. Будь-які суспільно небез-

печні посягання на права і свободи законослухняного громадянина України повинні розцінюватися кримінальним правом як тяжкі та особливо тяжкі злочини.

В частині пріоритетності прав потерпілого нова презумпція означатиме, що жертва злочину наділяється більшими можливостями для захисту своїх прав, ніж злодій, а всі кримінально-процесуальні рішення без будь-якого винятку у справах про злочини, пов'язані з посяганнями на права, свободи та інтереси потерпілого, приймаються органами дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду з обов'язковим урахуванням позиції жертви злочину або її представника чи захисника. Всі передбачені законом форми кримінально-правового заохочення (звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо) обов'язково мусять супроводжуватися повною компенсацією завданих потерпілому збитків за рахунок злодія чи спеціального Державного фонду допомоги жертві злочину.

В цій частині нова презумпція вимагає наділення потерпілої сторони такими правами: збирати докази; брати участь у провадженні всіх слідчих дій з моменту порушення кримінальної справи і з дозволу слідчого ставити запитання обвинуваченому (підсудному) і свідкам; вимагати для себе копій протоколів і постанов (в обов'язковому порядку органи досудового слідства, прокуратури і суду повинні вручати потерпілому, його представнику чи захиснику копії постанов: про порушення кримінальної справи; визнання особи потерпілого з переліком належних їй прав; зупинення і закриття кримінальної справи; обвинувального висновку; вироку; ухвали чи постанови суду першої інстанції про закриття справи чи повернення її на додаткове розслідування; апеляційних та касаційних скарг (подань прокурора); письмових повідомлень про результати перегляду справи апеляційними та касаційними судами незалежно від того, брали вони (потерпілі) участь в засіданнях цих судів чи ні). Копії процесуальних документів повинні вручатися потерпілому в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє.

Особі, яка постраждала від злочину, в стадії порушення кримінальної справи необхідно надати низку прав. Насамперед, заявляти клопотання: оскаржувати до суду дії (бездіяльність) дізнавача, слідчого і прокурора. З моменту порушення кримінальної справи постраждалого слід визнавати "потерпілим". Форма судочинства та склад суду визначаються з урахуванням позиції як підсудного, так і потерпілого. Спрощені, прискорені та інші види судочинства,

не забезпечені звичайними гарантіями класичної юрисдикції, а також закриття кримінального переслідування чи зупинення дізнання та досудового слідства повинні здійснюватися лише з обов'язковим урахуванням позиції потерпілого, його представника чи захисника. Позиція жертви злочину щодо кваліфікації дій підсудного, виду і міри покарання враховується судом при постановленні вироку.

Надзвичайно актуальною є пропозиція щодо забезпечення самою державою участі захисника (адвоката) на боці потерпілого, бо інститут представництва не забезпечує і не може забезпечити виконання функції захисту жертви злочину через обмеженість повноважень представника рамками прав і обов'язків потерпілого. Якщо права злочинця в частині можливостей участі захисника у кримінальному судочинстві постійно розширюється і він може одночасно користуватися послугами необмеженої кількості професійних захисників (адвокатів), то право мати захисника (адвоката) особі, якій злочинцем заподіяно фізичну, моральну чи матеріальну шкоду, взагалі не передбачено чинним законодавством. Вбачається, що це є грубим порушенням вимог статті 24 Конституції, яка визначає, що громадяни України мають рівні конституційні права та є рівними перед законом, а також статті 59 Конституції, де закріплено право кожного громадянина на правову допомогу.

З урахуванням викладеного необхідно у новому КПК нинішню статтю 44 доповнити частинами, які б не тільки регламентували статус захисника потерпілого з переліком його прав та обов'язків, а й передбачали рівні права як захисника потерпілого, так і захисника обвинуваченого (підсудного) у кримінальному судочинстві. Злочинець, як правило, сам оплачує послуги захисника (захисників). Захист порушених прав потерпілого в усіх випадках без винятку має здійснюватися лише за рахунок держави, яка є гарантом підтримання належного правопорядку та безпеки для всіх членів суспільства. Якщо держава належним чином не виконує вказаного обов'язку, то вона й повинна нести за це відповідальність, забезпечуючи захист жертви злочину за державний рахунок, а також повністю відшкодувати збитки, заподіяні потерпілому злочинними діями в разі не встановлення особи, яка вчинила злочин, чи відсутності у злодія необхідних коштів. Такий порядок запроваджено у деяких країнах Так, Конгресом США був прийнятий окремий закон "Про потерпілих від злочинів". У цьому законі визначені норми, що захищають права і інтереси особи, яка потерпіла від злочинних посягань (11).

Чітке визначення правового статусу жертви злочину вимагає і

внесення конкретних доповнень до чинного Кримінального кодексу України. Так судам доцільно при вирішенні питань про звільнення підсудного від кримінальної відповідальності (ст. 44–49), покарання (ст. 74–87) та звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75) вислухати думку потерпілого.

Деякі автори пропонують протиставити презумпції невинуватості обвинуваченого (підсудного) презумпцію захисту прав потерпілого від злочину (12).

На наш погляд, захист прав потерпілого – це одне із основних завдань кримінального судочинства, а не засада (принцип), як за своїм змістом, так і за структурою. Запропонована нами презумпція правоти і пріоритетності прав потерпілого відповідає всім характеристикам принципу кримінального процесу і є більш науково визначеною.

Втілення цієї презумпції у кримінальне судочинство України надасть боротьбі із злочинністю сучасного ідеологічного спрямування, озброїть її світоглядно і методологічно. Така аксіоматична і довгочасна стратегічна установка правильно відобразить нові демократичні реалії і обов'язково сприятиме істотним зрушенням в роботі органів кримінальної юстиції, своєчасно визначатиме правильні шляхи вдосконалення правотворчої і правозастосовної діяльності.

Література:

1. Гарник М. Проблеми захисту прав потерпілих від злочинів // Вісник прокуратури. – 2002. – № 3 – С. 3.
2. Дідоренко Е. Деякі проблеми теорії от практики кримінального процесу // Вісник академії правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 711.
3. Півненко В. Встановлення презумпції правоти та пріоритетності прав потерпілого // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 1. – С. 68.
4. Беляев В. Г. Новые элементы в содержании насилия // Насилие в современной России. – Ростов-на-Дону: 1999. – С. 135.
5. Коляда П.В. Кто обеспечит права потерпілого? // Именем Закона. – 2003. – № 11. – 14.03. – С. 3.
6. Фаргиев Н. А. Учение о потерпевшем в уголовном праве России: критерии научности и перспективы развития // Гос. и право. – 2005. – № 8. – С. 25.
7. Оніщук М. Судово-правова реформа: чи буде дано відповідь на виклики часу // Право України. – 2003. – № 5. – С.18.
8. Дідоренко Е. Вказ. праця. – С. 712.
9. Півненко В. Вказ. праця. – С. 69.
10. Малютін І. Проблеми відшкодування шкоди потерпілим державою // Право України. – 2002. – № 10. – С. 62–63.
11. Булатов П. Защита прав потерпевших от преступлений // Законность. – 2003. – №3. – С. 24.